

ВИНИКНЕННЯ АНГЛІЙСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ: ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ

Статтю присвячено дослідженню загальних соціальних умов, які вплинули на виникнення університетів спочатку як асоціацій, подібних до численних корпорацій того часу, а далі як своєрідних, унікальних інституцій. У статті також розглянуто наслідування університетами освітніх традицій церковних шкіл, які часто ставали базою майбутніх університетів; розглядаються питання виникнення та офіційного визнання університетів, а також: привілеї та дотації, які надавалися при заснуванні університетів та у період їх становлення.

Ще за Карла Великого посилювалось проникнення духовної культури меншості до широких кіл суспільства. Цей рух прискорювався і зростав протягом XI ст., створюючи нові школи та нові культурні центри. У середовищі носіїв духовної культури в тому ж XI ст. культурна робота набувала творчого характеру. Розумова діяльність перестала бути справою індивідів та дрібних груп, створюючи культурне суспільство і спілкування. Цей рух ставав дедалі інтенсивнішим та більш діючим. Зростання виробничих сил та розширення господарського світогляду в Західній Європі, що виникли в XI — XII ст., змінили й характер духовної культури. Із встановленням торговельних зв'язків між окремими країнами виникає інтерес до зовнішнього світу, з'являється потреба у нових, реальних знаннях. На цей момент середньовічна людина не могла більше задовольнятися усталеним порядком мислення, який було спричинено саме цим життям. З одного боку, економічне зближення з язичницьким світом послабило релігійну нетерпимість християнства. З іншого — релігія та культура ісламу, внаслідок хрестових походів, стикаються з лицарством і стають носіями світської літератури й освіченості. Поряд з ними стоять францисканські та домініканські церковно-чернецькі ордени. Скрізь з'являється тягіння до знання; у галузі теології має місце спроба примирити та злити в єдине ціле віру та знання, вчення церкви та філософію [1].

Виникнення грошового господарства зробило необхідним перегляд юридичних норм, які були пристосовані до старого, патріархального порядку. Такі самі зміни відбувалися в усіх інших галузях європейського життя згідно з виникненням нових потреб. Отже, необхідна була нова освіта.

Протягом раннього середньовіччя людина закінчувала свою освіту формальним знайом-

ством із канонічним богослов'ям. Церква ще досить тривалий час залишалась головним організатором освіти. Але в приватних студіях уже зароджуються перші елементи світської освіти, яка ставила на меті суто життєві, практичні цілі.

У цей час практична освіта стає життєво необхідною для купців: від уміння читати, писати та рахувати залежить їх добробут. У цьому буржуа перевершував нобіля — те, що для нобіля було лише розкішшю, для буржуа ставало повсякденною необхідністю [2]. У безпосередньому зв'язку із міським життям стає відродження римського права, в якому міські жителі знаходили у готовому вигляді правові норми, що регулювали торговельні відношення [3].

Слід також визначити ще один визначний чинник, якому університети значною мірою завдячують своїм виникненням — це комунальний рух. Він розпочався в XI ст. Союзи міських жителів, ремісничі цехи, гільдії купців, корпорації учнів та викладачів були похідним від комунального руху. Виникають вони майже одночасно під впливом однорідних умов, і самі вони — явища однорідні, оскільки характерною їх ознакою був корпоративний устрій. Середньовічні університети виникають у безпосередньому зв'язку з урбанізацією Західної Європи.

Сили суспільства знаходилися тоді в непевному стані — могутньої державної влади, яка підтримувала б їх рівновагу, не існувало: групи та індивідууми були залишені на власні сили. Отже, люди, яких пов'язували однакові умови життя та професії, намагались об'єднатись одне з одним для забезпечення власної свободи, прав (майнових) та інтересів [4]. Вони створювали общини або корпорації, які мали більший або менший ступінь автономії. Для її забезпечення намагались добитися формальної санкції набутих прав у вигляді хартії привілеїв, наданих

тими чи іншими загальноновизнаними представниками влади.

При своєму виникненні університети стають однією з численних корпорацій, яка об'єднує людей однієї професії. Ступені підготовки в цій корпорації також можна порівняти з будь-яким іншим цехом: студент (учень), бакалавр (підмайстер), магістр або доктор (майстер). Університети мали свої статuti, привілеї, саморегулювання, суд. Такими були загальні соціальні умови часу, які покликали до життя цілу низку різноманітних асоціацій, серед яких були й університети. Виникнення університетів припало на другу половину середньовіччя. У першій половині люди переважно орієнтувались на минуле, на християнство та давні часи, з XI ст. вони почали звертати свій погляд уперед.

Перші університети виникли у XIII ст. частково з єпископських шкіл, які мали найбільш відомих професорів у галузях богослов'я, філософії, права (переважно римського) та медицини.

Максимум світського знання, яке надавалось у церковних школах, представляли «сім вільних мистецтв», що стали основою майбутньої університетської науки в різних її відгалуженнях; термін «вільні» перейшов з античності й означав свободу від фізичної праці. Це були відомі трівіум, до складу якого входили граматики, риторика та діалектика, й квадрівіум (музика, арифметика, геометрія та астрономія). У період, який передував виникненню університетів, особливе значення для розвитку світської науки мав цикл предметів трівіуму.

В XI ст. зростаючий обсяг наукового знання вже не можна було втиснути у вузькі рамки семи вільних мистецтв: із складу риторики виокремлюється римське право. На основі діалектики розвивається як самостійна наука схоластика, філософія, вихідним пунктом якої було питання про реальність існування загальних понять і пояснення істини християнської релігії за допомогою розуму. Схоластичний метод не ставив під сумнів існування віри, навпаки, намагався пояснити, очистити, краще її зрозуміти. Схоластичні методи передбачали справжній переворот у ментальних настановах тогочасного суспільства: вони вели до усвідомлення особою її інтелектуальної відповідальності, допомагали прийняти існування різних думок, спонукали на застосування нових систем доказів [5]. «Схоластика у ранній період свого розвитку, як науковий рух, охопила багато країн Європи і мала певне позитивне значення, оскільки передусім схоласти після довгої перерви поновили вивчення античної спадщини» [6]. Старі школи поступово поступаються місцем новим організаціям — університетам, які більше відповідали вимогам часу.

Слід зазначити, що словом *universitas* (із латинської дослівно — сукупність, що у свою чергу — від *universus* — весь, взятий у сукупності) називали різні товариства та об'єднання. Відповідно до цього «вільні школи», які з'являлися протягом середньовіччя, носили назву *universitas magistrorum et scholarium*, тобто корпорація викладачів та студентів; і лише поступово навчальні заклади почали називати себе університетами. А перед тим їх називали: *studium* — школа, *studium generale* — загальна школа, на відміну від *studium particulare* — територіальної школи. Епітет *generale* вказував на інтернаціональний характер навчального закладу, цим підкреслювалось, що університет є навчальним закладом для усього християнського світу без національних та територіальних обмежень, а вчені ступені, які отримували в цьому закладі, визнавали в усіх інших університетах; пізніше ця назва почала означати навчальний план вищих шкіл, які об'єднували всю сукупність наук — *universitas literarum*.

Найдавнішими університетами Європи були університети Болоньї та Парижа. Саме вони вплинули на устрій інших навчальних закладів, оскільки являли собою дві системи, які й було взято за основу в решті університетів. Університет Болоньї склався як студентська корпорація, Паризький університет був корпорацією викладачів [7]. Найближче за значенням до Паризького університету — як за часом заснування, так і у зв'язку з церковними установами — стоять Оксфордський та Кембриджський університети.

В Англії університети виникають дещо пізніше, ніж у Франції, Іспанії та Італії. В. Н. Ігнатовський у своїй роботі пише: «У той час склалося навіть уявлення, що в Англії й не може бути ніяких університетів, оскільки дари великим народам Європи Богом були різними: германцям — імперія, французам — наука, Риму — духовенство з його резиденцією. При цьому поділі Оксфорд просто ігнорували, а панівною була думка, що для освіти цілком достатньо одного місця — Парижа» [8]. Але ж в Англії саме для підтримки імперії повинні були бути власні університети або принаймні школи для духовенства. Для вивчення права студенти мали записуватись в італійські університети, де викладали римське право. Ані до часу виникнення власних навчальних закладів, ані після їх появи право не було представлено в нових університетах, хоча наукові ступені з права, так само, як і з медицини, формально давав університет.

Основними представниками англійської освіти були Оксфорд та Кембридж, які, мабуть, найдовше зберігали початковий характер середньовічного університету (деякі риси вони

зберегли й дотепер). Це значною мірою завдячує тому, що Англія взагалі найконсервативніша країна в Європі, найсуворіший зберігач старовинних звичаїв. Університет там являв собою вільну корпорацію на церковних засадах. Він мав внутрішнє управління, утримував себе на власні кошти, які отримував від пожертвувань, уряд не втручався у внутрішнє життя та порядок управління, який зберігався майже до XIX ст. Професори та студенти жили разом у коледжах та холах. Головним чином, ці навчальні заклади мали на меті надати загальну освіту, гідну джентльмена, саме тому основним факультетом був артистичний факультет — *facultas artium*. Справжнє наукове дослідження, так само, як і підготовка до наукової діяльності, не становило його завдання. Основними предметами викладання були загальноосвітні науки — мови, історія, математика, згодом — природознавство, філософія. Викладання носило характер шкільних, часто приватних уроків [9].

Певні привілеї, даровані у формі писаного документа імператора або папи, ставали установчою грамотою університету. Щодо Оксфорда та Кембриджа важко встановити формальну дату їх офіційного визнання. Засновані грамотою, університети мали особливі привілеї та швидко ставали впливовими, й кількість студентів збільшувалась. Упродовж XIII ст. папами та монархами було засновано 19 навчальних закладів по всій Європі. У XIV ст. їх стало на 14 більше, у XV — додалось ще 30. Згодом по всій Європі можна було нарахувати 75—80 університетів. Університетами зацікавились як церква, так і держава: кваліфіковані юристи, літописці, дипломати ставали потрібні на державній службі; католицькій церкві були необхідні досвідчені та освічені проповідники, знавці церковного права тощо. Із 79 університетів, які виникли в Європі до початку XVI ст., 50 було офіційно засновано папами [10].

Привілеї були потрібні цим асоціаціям, як і іншим ремісничим об'єднанням, для того щоб захистити себе і щоб самим керувати своїми справами. В Італії університети виникали та пускали коріння. В Англії не було підстав для такого виникнення — там вони засновувались государями, але у статутних грамотах для своїх університетів ці государі зберігали за ними характер корпорацій і дуже мало втручались у внутрішнє життя [11]. Над їх заснуванням спільно працювали духовні та світські влади. Папа через булли створював самі навчальні заклади, наділяв їх привілеями, надавав учені ступені. За середньовічними нормами, освіта була справою, підвладною церкві, але поступово поряд із папою починає виступати король і справа засну-

вання та функціонування університетів входить у сферу його діяльності. Меценати забезпечували зовнішнє існування колегій (часто такий меценат виступає справжнім підприємцем — знаходить можливість отримати установчу буллу від папи або ж від короля, наділяє ці заклади майном та прибутками, нарешті надає професорам та студентам самоврядування, корпоративні та інші привілеї, звільняє від підсудності світському суду та від податків. Найяскравішим прикладом такого меценатства може стати Уолтер Мертон, засновник коледжу Мертон в Оксфорді [12]. Отже, університети, які з'являлися протягом середньовіччя, отримували засновчі грамоти від пап (які часто надавалися в обхід власних, італійських університетів). А наприкінці XV ст. в Європі вже панувала думка, що університет не може бути заснованим без грамоти універсальної влади, тобто світського самодержця або папи.

Пізніше Реформація змінила ставлення государів до університетів. Відстоюючи папство або переймаючи його вчення, вони обов'язково мали спиратись на університети, які на цей період ставали необхідним атрибутом влади. По цьому князі оволодівали правом призначати за власним бажанням професорів — спочатку богословських, потім й інших, внаслідок того, що під впливом релігійної боротьби та втручання з боку держави університети значно занепадали.

У XIII—XIV ст. усе інтелектуальне життя Англії зосереджується у двох університетах — Оксфорді та Кембриджі, які стають зразком для духовенства та світської знаті.

Заснування Оксфордського університету приписують королю Альфреду Великому, але скоріше за все це — красива легенда. Точку зору А. Ліча, що університет був природним розвитком монастиря Святого Фридсвальда, теж можна піддати сумніву [13]. Оксфордський університет, найімовірніше, виник на базі однієї зі шкіл, які існували тут з початку XII ст.

У XII ст. в Оксфорді ще не існує такого наукового руху, як, наприклад, у Паризькому університеті, який був для середньовічної Європи центром науки. Але вже в першій половині XIII ст. Оксфорд, перетворившись з єпископської школи на університет, стає суперником Парижа. Старі документи Кембриджа, ймовірно, були спалені городянами у 1261 р., а його походження може бути з припущенням датовано 1209 р. — виселенням студентів з Оксфорда.

Після припинення викладання в Парижі в 1229 р. багато паризьких магістрів та школярів прибули до Оксфорда зі своїми статутами — саме цим пояснюється схожість цих двох університетів: концентрація влади в руках магістрів,

провідна роль теології та «мистецтв» за рахунок інших галузей, посада канцлера. Ще у 1219 р. від єпископа залежав нагляд за університетом, надання посад та ліцензій, але пізніше ця посада з усіма функціями була передана канцлеру. Тип канцлерівського університету, найдавнішим представником якого був Париж, в Оксфорді набуває деяких особливостей: канцлер не вступав у боротьбу з корпорацією, а посада перетворилась поступово на виборну, причому канцлер залишався беззаперечним головою університету, тим самим ректорська посада, основна для континентальних університетів, була неактуальною в Англії.

Оксфордські статuti, у свою чергу, були частково запозичені Кембриджським університетом. Розквіту Кембриджського університету сприяли переселення магістрів та школярів з Оксфорда до Кембриджа після подій 1209 р. Наступна офіційна згадка про університет у Кембриджі міститься у листі Генріха III до шерифа кембриджського від 1231 р. [14]. У 1261 р. після зіткнення городян зі студентами король надає дозвіл залишити Кембридж та перейти до Нортгемптона, але у 1265 р. бере своє слово назад, головним чином після тиску єпископів країни — через те що Оксфорд страждав від конкуренції [15]. У Кембриджі були розвинені теологія та мистецтва, особливо математика; головою університету, як і в Оксфорді, був канцлер. Цікаво, що після того як Кембридж проіснував уже близько століття, король Едуард III звернувся з проханням до папи Іоана XXII про надання університету привілеїв; папа згідно з рішенням короля видав у 1313 р. буллу, яка мала характер установчої грамоти й підтверджувала всі привілеї, які раніше були надані папами та королями. Папа Іоан XXII вважав, що у майбутньому в Кембриджі має бути генеральна школа, а також що існуюча там асоціація магістрів та школярів має визнаватись за університет з правом користування усіма пільгами університету [16].

Хотілося б виокремити таке важливе питання, як дотації університетів. При заснуванні університету щоразу поставало питання про його забезпечення. Найчастіше дотація складалась із церковних податків, також існували привілеї з боку папської влади: такі як звільнення студентів від військової служби, право на полювання в межах певної території тощо. Привілеї були частково папськими, частково королівськими або князівськими, а по суті, вони розподілялись на світські та духовні, при цьому вони могли знімати з населення певний тягар повинностей, які накладали загальні закони, церковні або державні, або ж привілеї носили характер вигідних та почесних переваг, або поєднували в собі і те й

інше. До папських церковних привілеїв, які мали найбільш важливе значення для університетів, можна віднести звільнення студентів від канонічного обов'язку резиденції. (За загальним правилом, кожна церковно-урядова особа мала перебувати за місцем своєї служби. У відступ від цього загального правила, папи дозволяли викладачам та студентам в університетах використовувати свої бенефіції, ніби вони знаходились за місцем проживання та знаходження цих бенефіцій.) Ця пільга зазвичай мала п'ятирічний термін, часто й довше, для університетських студентів. Це пояснювало наявність церковних посадових осіб у стані школярів [17].

Досить важливе значення серед університетських привілеїв мав так званий *totus*, тобто список, або перелік викладачів та студентів — кандидатів для подання папі, для наділення їх бенефіціями або інакше — про призначення їх на церковну посаду, матеріальне забезпечення.

Привілеї особливої підсудності з вилученням з кола відомства загальних судів надавались членам університетів частково від пап, частково від королів, відповідно із звільненням від духовних та світських судів. Ці привілеї розповсюджувались не тільки на викладачів та студентів, а й на їх слуг, тобто всіх, хто стикався з університетським світом за професією чи родом діяльності. Саме в цьому аспекті найбільше проявився зв'язок міста з університетом.

Обидва університети знаходилися всередині міста, однак студенти не були городянами, і між ними та городянами часто були дуже напружені стосунки, оскільки вони належали до різних корпорацій. Час від часу з городян брали податки на користь університету (наприклад, з м'ясної лавки). До наших часів збереглися напівлегенди про протистояння *towns gowns* — дослівно — городян та плащів. Але саме університети приносили більшу частину прибутку городянам: починаючи з того, що завдяки цим навчальним закладам місто ставало всесвітньо відомим, тобто до нього приходила більша кількість людей. По-друге, найчастіше університетські міста брались під контроль папами та королями, що забезпечувало більшу кількість пільг для міста. Взаємовигідною для міста та університету була співпраця щодо забезпечення студентів квартирами (в тих випадках, коли йшлося про велику кількість студентів і колеги не могли вмістити усіх бажаючих). Поширення писемності та книжкової культури мало для міста наслідки в такій сфері життя, як матеріальне виробництво. Виникла нова галузь — книжкова справа; в умовах міста книга стала не тільки джерелом знань, а й досить прибутковим товаром [18]. Крім того, більша частина міста

працювала на потреби університету — від постачальників їжі та особистих слуг до кравців (студенти й викладачі носили одяг, який відрізняв їх стан від інших). Всі вони були члени та піддані університетів, або «академічні громадяни». Сюди відносили книгопродавців (які не тільки продавали книги, а й давали їх у прокат), постачальників паперу й пергаменту, переписувачів, з винайденням книгодрукування — друкарських робітників, аптекарів, утримувачів лавень, майстрів математичних, астрономічних та інших пристроїв тощо. Всі вони претендували на привілеї особливої підсудності, а тим більше банкіри, які надавали школярам гроші під відсотки, а за відсутністю пошти в середні віки виконували роль передавачів кореспонденції як простої, так і грошової. Виконавців з цією функцією називали посильними; на них дивились, як на посадових осіб, й перед вступом на цю посаду вони приносили присягу вірності; при її проходженні отримували грамоту, яка засвідчувала їх особу та професію, а також була гарантом їх недоторканності. Ця особлива підсудність пояснювалась різними причинами. Шкільний контингент складався, в основному, з духовних осіб, а особлива підсудність духовенства була загальновизнаною нормою в середні віки. Сама ідея університету як корпорації чужинців вела до відокремлення цієї корпорації від корпорацій інших громадян, в тому числі у сфері судовій. Суд мав проводитись рівними — з цієї точки зору справедливою була підсудність школяра судові, який складався з рівних йому.

Члени університету звільнялись також від

повинностей — військової, охоронної (на вежах), постійної, караульної, податків, від подорожньої та митних відшкодувань [18].

Англійські університети Оксфорд і Кембридж майже одразу після виникнення набули національного характеру, на відміну від континентальних університетів, які по своїй суті були космополітичними. До Парижа, Болоньї приходили студенти з усіх країн Західної Європи. Досить згадати, що П'єр Абеляр прийшов до Парижа з Неаполя, Петро Ломбард — з Наварри, Роберт Пулль — з Англії. В англійських університетах відбувся масовий перехід студентів з Парижа після 1229 р., але він був єдиним масовим напливом. Для університетського устрою ця обставина була важливою з тієї точки зору, що розподіл за націями тут не відбувся, оскільки для нього не було підстав. Не відбулося також сильного розподілу на факультети. В Англії фактично розвинулося два факультети — артистичний та теологічний. Нижчий ранг артистів не був зневаженням до нього, а означав початковий ступінь оволодіння наукою, яке мав пройти кожен.

Англійські та континентальні університети виникають під впливом однакових причин, мають багато спільного в устрої та викладанні, але завдяки своїй відокремленості від континенту англійські більш національні, ніж інші, зокрема французькі та німецькі університети. Оксфорд та Кембридж являли собою досить специфічну «островну» модель університетської корпорації, саме ця модель була пізніше експортована у США, Канаду, Австралійський союз.

1. Паульсен Фр. *Немецкие университеты и их историческое развитие*. — М., 1898. — С П.
2. *Средневековая культура и город в новой исторической науке*. — М.: Интерпакс, 1995. — С. 309.
3. *Документы по истории университетов Европы XIII—XV веков*. — Воронеж, 1973. — С. 10.
4. Пискорский П. *Начало академической свободы в Европе*. — М., 1890. — С. 4.
5. *Средневековая культура и город в новой исторической науке*. — М.: Интерпакс, 1995. — С. 315.
6. Уваров П. Ю. *Университетская Франция 1539—1559 // Одиссей. Человек в истории*. 1994. — М., 1994. — С. 199.
7. Игнатовский В. Н. *Народное образование и университет в средние века*. — М., 1898. — С. 63.
8. Пискорский П. *Начало академической свободы в Европе*. — М., 1890. — С. 8—9.
9. Паульсен Фр. *Немецкие университеты и их историческое развитие*. — М., 1898. — С. 3.
10. *Документы по истории университетов Европы XIII—XV веков*. — Воронеж, 1973. — С. 10.
11. Трайль Г. Д. *Общественная жизнь в Англии*. — М., 1898. — 4. 2. — С. 46.
12. Leach A. F. *Educational Charters and Documents A. D. 589—1909*. — Cambridge, 1911. — P. 180—185.
13. Curtis S. J. *History of Education in Great Britain*. — L., Univ. Tutorial press, 1957. — P. 58.
14. Leach A. F. *Educational Charters and Documents A.D. 589—1909*. — Cambridge, 1911. — P. 272—273.
15. *The History of the University of Oxford // Vol. 3. / edited by Nicolas Tyacke /1997*. — P. 45.
16. *The History of the University of Oxford //Vol. 3. / edited by Nicolas Tyacke /1997*. — P. 114.
17. Суворов Н. *Средневековые университеты*. — М., 1898. — С. 99.
18. *Средневековая культура и город в новой исторической науке*. — М.: Интерпакс, 1995. — С. 320.

O. V. Galileyska

APPEARANCE OF ENGLISH UNIVERSITIES: REASONS AND GROUNDS

The article deals with research of the general social conditions which caused appearance of the universities first in form of associations similar to numerous corporations of that time and then as original unique institutions. The article also considers inheritance of the educational traditions of church schools by the universities which often became the base for future universities; issues of appearance and official recognition of the universities as well as privileges and dotations that were granted on establishment of the universities are considered.